

Kompassrosen

Orientering mot nord

BENTE LAVOLD

Kompassrosen som pryder forsiden av denne boken er hentet fra Jan Blaeus *Atlas Maior*. Dette store atlaset utkom første gang på latin i 1662, i elleve bind. Nord-områdene er dekket i det første. Som del av en generell innføring blir verdens land og vinder presentert. Det er her vi finner den kompassrosen som er valgt ut som hovedbilde for både denne publikasjonen og for utstillingen *Kompassrosen – orientering mot nord*. Kompassrosen har altså ikke stått på et kart og har dermed ikke vært i bruk som orienteringsverktøy av navigatører og sjøfolk. Den har virket i opplysningens og opplæringens tjeneste, og det lar vi den fortsette med. Sammen med tegningen av kompassrosen skriver Blaeu:

OM VERDENS LAND OG VINDER

Man pleier stundom å beskrive landområder (regiones) etter vindene eller verdens himmelretninger, slik som Hispania som har Middelhavet i øst, i nord til dels Det cantabriske hav, til dels Gallia og Pyrenéerfjellene. I vest har Hispania Det store vestlige hav. Det sies at Germania mot vest er avgrenset av Rhinen og skylles i nord av Det baltiske hav, eller på lignende vis. Først og fremst er denne måten å beskrive landområder på vanlig blant sjømenn. Fremfor alt er det nødvendig å kjenne hvilke regioner som vender mot hvilke himmelretninger og i hvilke retninger de må styre sine skip, samt hvilke vinder de trenger for å kunne seile trygt fra sted til sted.

Eldre kosmografer deler horisonten inn i tolv deler, mens yngre kosmografer deler den inn i 32 vinder eller himmelretninger. Slik oppnår de sikrere viten på sjøreisen. Av disse er det kun fire retninger som overensstemmer med de gamle retninger. De kalles de fire verdenshjørner, nemlig solens oppgang og nedgang, fra syd¹ og fra midnatt. Det er Oriens (øst), Occidens (vest), Meridies (syd) og Septentrio (nord). Hver fjerdedel av horisonten deler man i åtte deler i

samsvar med de tre deler og som er like langt fra hverandre.² Man omtaler dem med blandede betegnelser satt sammen av betegnelsene på de retninger som befinner seg mellom dem, slik som man finner dem i tabellen nedenfor eller på et kompass med sine nummer.³

Under selve kompassrosen, står det: «Tabula indicans nomina 32 ventorum», tabell som viser navn på 32 vinder. Etter dette følger navnene på disse vindene, og blant dem finner vi de fire vindene som samsvarer med de fire verdenshjørnene: nummer en «Apeliotes Subsolanus» (øst), nummer ni «Notus Auster» (sør), nummer sytten «Zephyr Favonius» (vest) og nummer tjuifem «Aparctias Septentrio» (nord). Vindene hadde ikke bare et navn, de hadde i mange tilfeller også et ansikt. Riktignok var ikke dette vanlig i kartgjengivelsen på 1600-tallet, men hundre år før var verdenskartene fremdeles preget av vindblåsere og andre rester av middelalderkartenes rike billedverden. I den innflytelsesrike kartutgiveren Sebastian Münsters atlas fra 1542, basert på Claudius Ptolemaeus' *Geographia*, er det to verdenskart.⁴ Det ene gjengir verden slik den var kjent for astronomen og geografen Ptolemaeus som levde mellom år 90 og 150 e.Kr. i Alexandria, og det andre viser verdens geografi slik man så den i Münsters samtid. På begge disse kartene er det en krans av blåsende vindhoder rundt kartet, alle med forskjellig utseende. På et verdenskart gjengitt i kartutgiveren Laurent Fries' utgave av Ptolemaeus' *Geographia* fra 1541 er det noen svært karakterfulle blåsende vindhoder.⁵ Men trodde 1500-tallets mennesker virkelig at vindene skyldtes blåsende vindvesener? Eller var de kun dekorative elementer hentet fra antikke forestillinger som mer eller mindre hadde mistet forbindelsen med sin opprinnelige betydning? Gjengivelsen av personifiserte vinder kan også ha blitt oppfattet som gamle myter med en kjerne av sannhet, eller som rene eventyr. I norske folkeeventyr er det også vindvesener. I Ashbjørnsen og Moes eventyr om *Askeladden og de gode hjelperne* er

en av støttespillerne et slags mannlig vindvesen. Han må holde seg for truten for ikke å slippe ut syv somre og femten vintre.⁶ Vi finner også en personifisert vind i eventyret *Om Gutten som gikk til Nordenvinden og krævde Melet igjen*.⁷

Et beslektet spørsmål er hvordan den apeli gnende figuren som sitter på kartusjen på kartutgiveren Abraham Ortelius' nordområdekart fra 1570, *Septentrionalium regionum descri*, ble forstått i sin samtid. Denne apen er sannsynligvis en rest av middelalderkartenes rike ikonografi. Vi finner den også gjengitt i nordområdene på *Herefordkartet* fra ca. år 1300. Kartet henger på veggen i Herefordkatedralen i England, derav navnet. Like ved betegnelsen «Noreya», Norge, på kartet sitter et tilsvarende apeli gnende vesen og spiser frukt. Ifølge geografiske beskrivelser fra 6–700-tallet eksisterte det «simios», apeli gnende, ikke menneskelige vesener øverst oppe mot nord.⁸ På Ortelius' kart står det at det bor pygmeer på Grønland. I Janus Møller Jensens artikkel kan vi lese mer om dette.

I erkebiskop Erik Valkendorfs beskrivelse av Finnmark, som han sendte til pave Leo X omkring år 1520, hører vi om ulike sjømonstre. Han forteller blant annet om gigantiske hvaler med firkantede hoder besatt med skarpe horn og om forferdelige og gigantiske sjøormer.⁹ Olaus Magnus benyttet Valkendorfs beskrivelse som kilde både til sitt nordenkart *Carta Marina* fra 1539 og til sitt historieverk *Historia de gentibus septentrionalibus*, De nordiske folks historie, fra 1555.¹⁰ Både kartet og historieverket inneholder mange bilder av slike monstre. Biologen Sara Östlund-Nilsson har blant annet skrevet om hvordan det var å fiske torsk blant slike sjømonstre. Det er ikke usannsynlig at mennesker som ferdedes på havet har trodd på gigantiske sjøslanger, monsterfisk med dobbeltsprutende fontener og enorme krepsdyr. Selv i dag, med vår svært avanserte teknikk, har vi ikke kartlagt hva som finnes på alle havdyp. At sjøormer lever i dype vann ulike steder i eksempelvis Norge og Skottland, hører man jevnlig i media. De må vel kalles typiske sjømonstre! Eller hva med de legendariske

kjempeblekksprutene? Det er vanskelig å si hva som til ulike tider er blitt oppfattet som eksisterende og virkelig.

Et kart gjengir virkelighetsbilder fra en bestemt tid og kulturkrets. Mediehistorikeren John Durham Peters skriver at et kart er et bilde av det bildet som kartmakeren har i sitt eget hode av det virkelige terrenget. Hvis det var mulig å lage et perfekt kart i størrelse 1:1, ville det høyst sannsynlig være fullstendig ubrukelig. Moderne digitale geografiske informasjonssystemer gjengir vår tids virkelighetsbilde og ville ha vært meningsløse og ubrukelige for mennesker i tidligere tider. På samme måte må middelalderens verdenskart, som *Ebstorfkartet* fra 1236 og *Herefordkartet* fra ca. år 1300, forklares i detalj for at vi skal få innblikk i hva de faktisk viser. Den geografiske fremstillingen er laget med utgangspunkt i legender og kristne dogmer.¹¹

I ingeniøren Johan Anton Wikanders artikkel om kompasset og kompassrosens historie er det gjengitt en beskrivelse av hvordan en kompassrose lages. Beskrivelsen er hentet fra spanjolen Martin Cortés' bok *Arte de Navegar*, en lærebok i navigasjon fra 1551.

Man tar et stykke papir som et spillkort og tegner på det en sirkel omtrent på størrelse med en hånd. Derpå maler man de 32 vinder med de farver og i den orden som vi har angitt i første og andre kapittel om vindene og sjøkartet. Man må ikke glemme å betegne Nord med en lilje og Øst med et kors, dessuten kan man forsikne og pynte det etter sin egen fantasi. Dernest må man under papiret trekke en linje like under nord-syd-linjen. Den betegner hvorledes jernnålen er å feste [...].

Kompassrosens store liljepil peker mot nord. Fordi jorden er rund, og fordi kart kan være ulikt orientert, peker ikke alltid kompassrosen oppover når den er plassert på kart. På *Barentskartet* som er gjengitt på side 55, vises polområdene med både den magnetiske og den geografiske pol. Alle kartets tre liljepiler peker mot nord, noe som innebærer at de peker ulike veier avhengig av hvor på kartet de er plassert. Det samme er tilfelle på Blaeus kart over Nordpolen fra 1662, som er gjengitt på baksideinnbretten. For dem av oss som er vokst opp med værmeldingskartet på norsk fjernsyn kan det oppleves som riktig at nord er oppover. Ute i terrenget er dette perspektivet imidlertid meningsløst. Dersom vi ikke har noen orienteringspunkter, som en sydvendt maurtue

A D G E O G R A P H I A M.

C A P V T I X.

De Plagis Mundi & Ventis.

Regiones aliquando etiam describi solent juxta Ventos, aut Plagas Mundi: ut cum dicitur, Hispaniam ad Ortum habere mare Mediterraneum, ad Septentrionem partim Oceanum Cantabricum, partim Galliam & montes Pyrenæos, ad Occasum magnum Oceanum Occidentalem: Item Germaniam ad Occidentem claudi Rheno, ad Septentrionem allui mari Balthico: aut similitur. Imprimis ille Regiones describendi modus, in magno usu est apud Nautas. Nam ante omnia eos scire necesse est, versus quam Mundi Plagam sitæ sint Regiones, quas habent adeundas; quorum naves suas dirigere debeant; & quibus ventis indigeant, ad commodas navigationes de loco in locum absolvendum. Vetusiores Cosmographi diviserunt Horizontem in duodecim, sed recentiores cum nautis, ad majorem certitudinem in navigationibus marinis obtinendam, in 32 Ventos seu Plagas; quarum solæ quatuor præcipuæ (quæ dicuntur quatuor Mundi Cardines, nempe ab ortu Solis, & Occasu, à Meridie & media nocte; suntque Oriens, Occidens, Meridies & Septentrio) cum plagis veterum conveniunt. Singulos Horizontis quadrantes, pro 3 partibus dividunt in 8, pari intervallo distantes, easque exprimunt nominibus mixtis, compositis ex denominatione præcipuarum, inter quas sitæ sunt, velut in Tabella inferius posita, & pyxide nautica cum suis numeris fit conspicuum.

Tabula indicans nomina 32 Ventorum.

1. Apeliotes Subsolanus.	12. Hyperlibonotus.	23. Thracias Circius.
2. Hypercurus.	13. Notozephyrus.	24. Hyperthracias.
3. Eurus Vulturinus.	14. Mesolips.	25. Aparctias Septentrio.
4. Mescurus.	15. Lips Africus.	26. Hyperboreus.
5. Notapeliotes.	16. Hyperlips.	27. Boreas Aquilo.
6. Hypercuronotus.	17. Zephyr Favonius.	28. Mesoboreas.
7. Euronotus Phanicus.	18. Mesargestes.	29. Arctapeliotes.
8. Mescuronotus.	19. Argestes Corus.	30. Hypercacias.
9. Notus Auster.	20. Hyperargestes.	31. Cacias Hellepontius.
10. Meslibonotus.	21. Arctozephyrus.	32. Mesocacias.
11. Libonotus Austroafricus.	22. Mesothracias.	

f

C A

SEPTENTRIONALIVM REGIONVM DESCRIP, ABRAHAM ORTELIUS, FRA MELLOM 1592 OG 1601

eller nordstjernen Polaris, må vi bruke kart og kompass for å finne de ulike himmelretningene.

Menneskene har gjennom mange århundrer utviklet instrumenter for navigasjon, og utviklingen går stadig videre. Vår tids avanserte kart og teknologiske navigasjonsinstrumenter har gjort oss i stand til å ferdes sikkert mot ulike mål. Slike ferdigheter har imidlertid fugl, fisk og hval behersket og utviklet gjennom millioner av år. Biologene Helene Lampe og Sara Östlund-Nilsson skriver om hvordan nyere forskning har vist oss hvor avanserte våre medskapningers navigasjonsferdigheter er, men også hvor sårbare de er for moderne teknologi.

Astronomen Maximilian Hells målinger av venuspassasjen i Vardø i 1701 var del av et stort internasjonalt arbeid for å bestemme størrelsen på solsystemet.

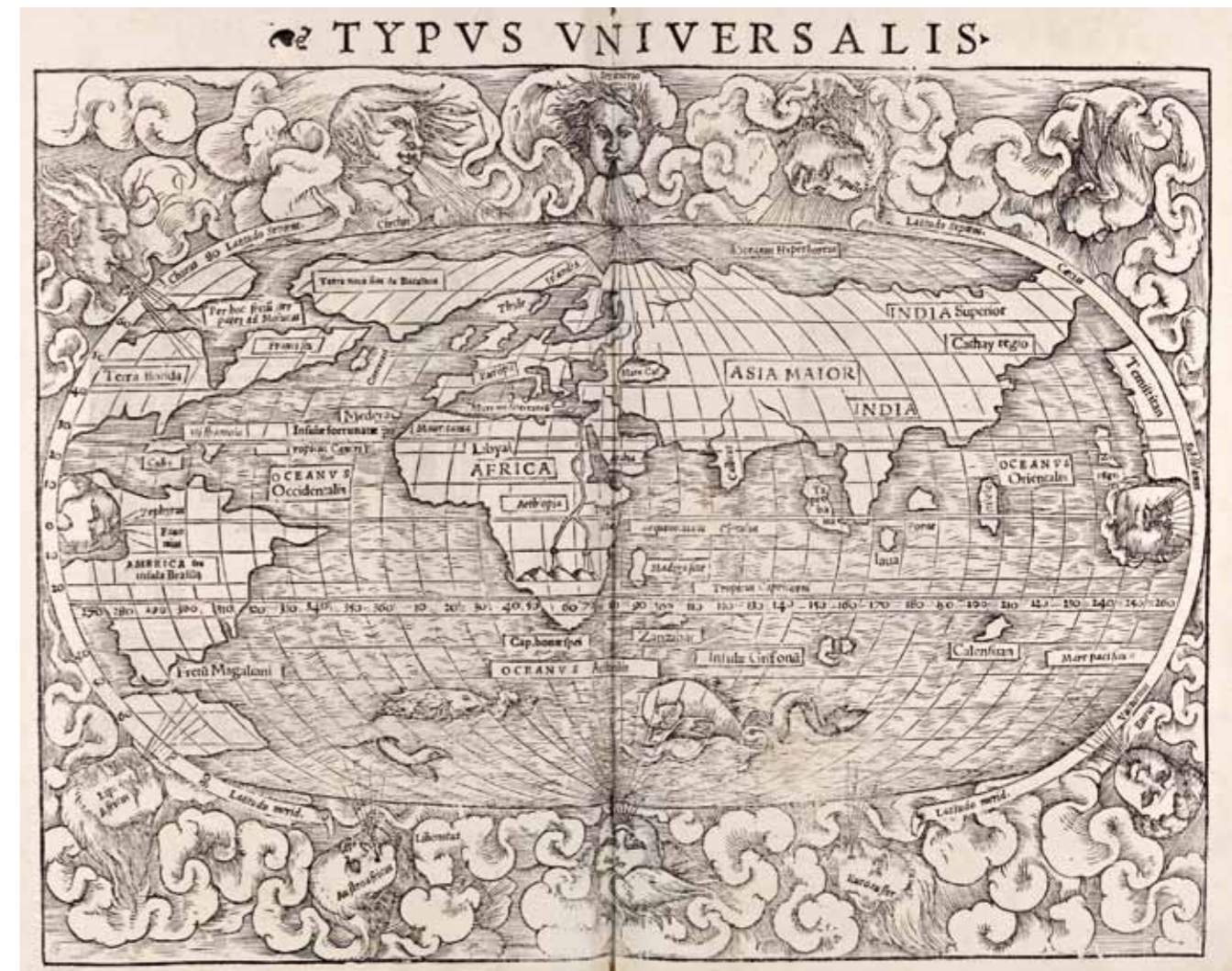
Matematikeren Nils Voje Johansen skriver om hvordan Hells målinger og observasjoner var et viktig bidrag til kartleggingen av norskekysten. Historikeren Benedicte Gamborg Briså trekker frem flere sentrale eksempler på kartlegging av Norge i forbindelse med blant annet handel, kriger og grenseoppdager. Hun redegjør for hvordan den eldre delen av norsk karthistorie er situasjonsbetinget og behovsorientert.

Historikeren Rune Blix Hagen skriver om den dansk-norske kong Christian IVs djerve tokt til Vardø i 1599. Artikkelen trekker frem historie som er med på å forklare dagens inndeling av Barentshavet og landegrensene i samenes områder. For Christian IV betydde overhøyhet over geografiske områder rettigheter til naturressurser og rett til å innkreve skatter og tollavgifter

på handelsvarer. Det var stor interesse for varer fra nordområdene. Historikeren Karen Arup Seips artikkel om handel med luksusvarer som eksklusivt pelsverk og levende reinsdyr på 1500-tallet, viser at disse hadde høy verdi og status. Det har opp gjennom historien også vært en stor interesse for ressursene i havet.

Den danske historikeren Janus Møller Jensen skriver om oppdagelsen av nordområdene i perioden fra 1000–1600. Her kan vi lese om europeeres møter med hedninger i nordområdene, blant annet på Grønland. Møtene førte til at kristning ble en ekstra drivkraft for de danske kongene i erobringen av land.

Hvordan reagerte menneskene i det gamle og siviliserte Europa på oppdagelsen av de eksotiske menneskene som bodde høyt oppe mot nord? Franskfilologen

VERDENSKART MED VINDBLÅSERE, CLAUDIUS PTOLEMAEUS, 1542

Martin Wählberg skriver om hvordan lærde i Frankrike på 1700-tallet hadde problemer med å innpasse samene, som både var et eksotisk og europeisk folkeslag, i tidens teori om sammenheng mellom klima og menneskets egenart. Kunsthistorikeren Daniela Büchten skriver om hvordan nordområdene ble presentert som reisemål i Mellom-Europa i tiden rundt 1900 og hvordan spesielt tyske turister i hopetall ble begeistret av blant annet midnattssol, polarsirkel og Nordkapp.

Nordlyset har alltid fascinert både tilreisende og fastboende. Astronomen Are Vidar Boye Hansen gir en innføring i nordlysforskningens historie og forteller om ulike typer nordlys. Helt til slutt løfter vi blikket mot stjernehimmelen i nord. Boye Hansen skriver om Polaris, Nordstjernen, et stadig orienteringspunkt på veien nordover.

Stjernene som skinner klart i både denne antologien og i utstillingen er de vakre, underlige og informative kartene fra Nasjonalbibliotekets rike samling. De er en glimrende kilde til forestillinger og geografisk kunnskap om nordområdene, men kart er kodet med sin tids «språk» og må settes inn i en sammenheng for å kunne tolkes. Vi håper at artiklene, kartene og bildene som vi med stor glede presenterer i denne antologien, skal hjelpe leserne med å knekke noen av disse kodene.

- 1 Det vil si hvor solen står «midt på dagen», i syd.
- 2 De tre deler viser til den eldre kosmografiske inndelingen der horisonten deles i tolv deler. Hver fjerdedel deles her i tre deler.
- 3 Teksten er oversatt fra latin av Espen Karlsen ved Nasjonalbiblioteket.
- 4 Claudius Ptolemaeus, *Geographia universalis, vetus et nova, complectens Claudii Ptolemaei Alexandrini enarrationis libros VIII* (Basileae: apud henri cum petrum, 1542). Første utgave 1540.

- 5 Førsteutgaven av verket er fra 1522, men denne inneholdt et annet verdenskart. Første gang dette verdenskartet var med er i en utgave fra Lyon i 1535. Kartet er gjengitt på side 12 og 13.
- 6 Se for eksempel i Runeberg-prosjektets database, s.v. «Askeladden og de gode hjelpere», <http://runeberg.org/folkeven/099.html> (siteret 23/5 2009).
- 7 Se for eksempel i Dokumentasjonsprosjektets database, s.v. «Asbjørnsen og Moe: tekster», <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/aogm/> (siteret 23/5 2009).
- 8 Scott D. Westrem, *The Hereford map: A transcription and translation of the legends with commentary* (Brepols, 2001), 194.
- 9 Karl Henrik Karlsson og Gustav Storm, «Finmarkens beskrivelse af erkebiskop Erik Walkendorf», i *Det norske geografiske selskabs aarbog, bind XII 1900–1901* (Kristiania, 1902), 1-23.
- 10 Olaus Magnus, *Carta Marina* (Venezia, 1539); Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Romae Apud Johannem Mariam de Viottis Parmensem, 1555).
- 11 P.D.A. Harvey, ed. *The Hereford world map: Medieval world maps and their context* (London: British library, 2006).